Shree Raghunath Sanskrit Research Institute Library, Jammu

No. ६४६ – घ

Title लिङ्गवृत्तिः

Author ....

Extent १३ .... Age ....

Subject व्याकरणशास्त्रम् · सम्पूर्णम्

नं० ६४६-घ

लिङ्गवृत्तिः (व्याकरण शास्त्रम्)

नं० ६४६-घ

नं० ६४६-च

लिङ्ग-वृत्ति: (व्याकरणशास्त्रम्)

पत्राणि १३

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ यथावानिति परिणामवाची शब्दः कश्चिदित्यनिर्दिष्टनामधेयः अंतःतो यस्य सर्वांतः। यत्र शब्दे नंदा
तेः नौनीति शब्दः अभिधीयत इत्यर्थः। स च शब्दश्चतुर्विधः। जातिशब्दो गुणशब्दः क्रियाशब्दो यदृच्छाशब्दश्चेति नत्र जातिशा
ब्दः गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्ब्राह्मण इत्येवमादयः। गुणशब्दो नीलः शुक्लो हरित इत्येवमादिः। क्रियाशब्दः पठति पच
ति गच्छति इत्येवमादिः। यदृच्छाशब्दो डित्थडवित्थ इत्येवमादिः। सर्वांतः। शब्दो नपुंसकलिंगे ज्ञातव्यः। तुशब्दोऽवधार
णान्नपुंसकमिति। न स्त्री न पुमानुभयहीनमित्यर्थः। तथा वा। सनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः। उभयोरंतरं य

घोषावान्कश्चिदंतः शब्दो नपुंसके तु बोद्धव्यः। अन्यत्र हि वृत्रामित्रपुत्रमंत्रेभ्य आम्नायात् ॥१॥

द्भूतं तन्नपुंसकमिति। तद्यथा कृतं तंत्रं इंद्राणं इदं पवित्रं श्रोत्रं गोत्रं चित्रं मात्रं सत्रं नेत्रं पात्रं पोत्रं नक्षत्रमित्याशिषपर्यंतं स
र्वेषामिष्टांतानां नपुंसकतास्यादित्याशंकाह। अन्यत्र हीत्यादि। कथमेतत् ज्ञायत इत्याह। आम्नायात्। आम्नायात् आम्नाय
आचार्यक्रमपाठः। पूर्वाचार्योपदेशः। केचिदाचार्याः हरिहराहिरण्याद्यः। तेषामाम्नायेऽत्र ज्ञाता अपि वृत्रादयः पुं
सि भवंति। यथा अयं वृत्रो दानवः। अयममित्रो रिपुः। अयं पुत्रः। अयं मंत्रो होमवाच्यो वेदः। हिशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन
छत्रकात्रविश्वामित्रादीनां पुंलिंगता भवति। अयं पत्रो नलकः। आतपत्राण्याद्यस्य नपुंसकलिंगेनैव भवति। इदं छत्रं रा भः
वर्षातपनिवारणं। अयं छात्रो ध्येता। अयं विश्वामित्रः॥ श्रीः :

यत्नादित्याद्योऽस्मिमां स्त्रीलिंगे विद्याज्जानीयादित्यर्थः ॥ तद्यथा इयं यात्रा देवकुलगमनं इमं गत्वा अक्षरावयवः श्लोकं वा इयं भस्त्रा
लोहधमनी इयं दृष्टादयनी वृकारः ॥ इयं रज्जुस्त्रिगुणी कृता रज्जुः ॥ इदं दलं भित्ति इदं अञ्चल इदं लावितं यस्मात् इदं शब्दरूप
इदं दलशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ एकोऽपि यस्य स एकाक्षरः एकस्वरः इत्यर्थः ॥ यद्वा एकाक्षरं प्रातिपदिकं तस्य स्त्र्यधिकारात् ॥
स्त्रियां लक्षणरूपं भवति इयं स्त्री इयं योषित् ॥ इयं श्रीर्देवताविशेषः इयं भ्रूः नेत्रयोः पक्ष्म एकाजिति किं इह माभूत् सेनानी
ग्रामणीः ॥ शरदादयः स्त्रियां भवन्ति ॥ इयं शरत् ॥ ऋतुः इयं दृषद् शिला वा स्थानं इयं दृषत् शिला इयं प्रावृट् जलदसमयः ॥ एव

यत्तामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राविद्यादिस्त्रियां ॥ इदं दलं यद्वेकाक्षरं दृषत्प्रावृट् श्रेवा ॥ २ ॥ स्थूणोर्णे स्त्रीयो
गे चेन्गृहवाग्वाष्ट्रकयोर्नपुंसकताशीति ॥ सर्वस्याक्षिणोश्चाजलनाम्नश्चैव मुक्ताश्रयः ॥ ३ ॥ ॥

कारस्वकारो पादपूरणौ ॥ स्थूणावर्जर्णावस्थूणोर्णे स्त्रीयोगेऽस्मः ॥ स्त्रीलिंगे भवत इत्यर्थः ॥ इयं स्थूणा काष्ठमयी इद्रिकोर्णिका इयं मू
र्णामिल्लानं स्थूणोर्णा यो रिः ॥ हम्य इत्युपर्वयोर्नपुंसकता शीति इदं गृहस्थूणं इदं वाक् ऊर्णं गृहवाक्पूर्वयोरिति किं इह माभू
त् ॥ इयं बाला स्थूणा इयमेवोर्णा सर्वस्याक्षिणोऽनामजलनामवनपुंसकं भवितां यथा इदमक्षि लोचनं नेत्रं दर्शनं इत्यादि नय
नमित्यादि ॥ जलपर्यायश्चा इदं जलं तोयं सलिलमम्बु पानीयं नीरं वारि उदकमित्येवमादि मुक्ताश्रयः इति जलवासि
नां नपुंसकतायामपवादमाह जलवाचकान्नपुंसका भवन्ति किं इमा आपः नित्यं बहुवचनान्ताः ॥ ३ ॥ श्री ॥ १ ॥

लैं॰ वृ॰ २

जलकुसुमनाम्नां नामानि जलकुसुमनामानि तेषां पर्यायाः सर्वे नपुंसकलिंगा भवंति तद्यथा। कमलं पंकजं सरोरुहं कोकनदं तामरसं कुशेशयं बिसप्रसूनं कुमुदं उत्पलं इंदीवरं कुवलयं अब्जं कल्हारं सौगंधिकं इत्यादि जलकुसुमत्वेन नपुंसकत्वे प्राप्ते पद्मं वा पुंसि अयं पद्मः इदं पद्मं तथा च वसंते भाति भाति न कोकिलो न वने रक्ता अंतर्जलगताः पद्माः श्रोतुकामा इव स्थिताः। अभ्रपर्यायाः पूते अभ्राहते अभ्रंत्पक्ता सर्वे पुल्लिंगाः। अहिपर्यायः केशपर्यायाः नखदंतपर्यायाश्च तद्यथा। अयं अंबुदः वारिदः जीमूतः बलाहक इत्यादि। अभ्रं त्वाम्नात् नपुंसके वा अभ्रं इदं अभ्रं अहिदंतनखकेशान्

जलकुसुमनाम सर्वं नपुंसकं पुंसि वा पद्मः। अभ्राद्यो अंबुदमभ्रान्त्या अहिकेश नखदंतास्त्राः॥४॥ कंठश्चैव
नामसंज्ञाः पुंसि जानीयात्॥

नां पर्यायग्रहणं अहिकेशनखदंतपर्यायवाचकाः शब्दाः पुंसि भवंति पुल्लिंगा भवंतीत्यर्थः। तद्यथा। अयं अहिः सर्पः भुजंगः भुजगः भुजंगमः फणी विषधर इत्येवमादयः। केशपर्याया यथा इमे केशाः कचाः शिरसिजाः शिरोरुहाः मूर्द्धजाः इत्येवमादयः। नखपर्याया यथा। इमे नखाः कररुहाः करजाः मत्स्यांकुशाः इत्येवमादयः। दंतपर्याया यथा। इमे दंताः रदनाः दशनाः द्विजा इत्येवमादयः। पर्यायग्रहणं अपि कंठस्तनवाकुपर्यायाः यथा। असौ वा कुः कारुः पाणिः याचो हस्त इत्येवमादयः पुंसि भवंति। अयं कंठः गलः अनेन पर्याये यथा इमौ स्तनौ कुचौ वक्षोजौ पयोधरौ वा कुपर्यायाः॥ ४॥ श्री ॥ राम॰ २

कंठस्तनपर्यायत्वेन ग्रीवावाचकशब्दस्यापि पुंल्लिंगता प्राप्ता शास्त्रांतरप्रवादः। तदनेन ग्रीवापर्यायशब्दस्य स्त्रीलिंगता भवति। इयं ग्रीवा
शिरोधरा कंधरेत्येवमादयः। पृष्ठादयः शब्दाः नपुंसकलिंगे भवंति। तद्यथा। इदं पृष्ठं [illegible] इदं ललाटं [illegible] रूपं [illegible]
नेत्रं [illegible] मूलं इदमुदरं कुक्षिस्थानं इदं जत्रु स्कंधसंधिः। एते शब्दाः पुंसि भवंति। तद्यथा। अयमञ्जलिः तस्याः अयं [illegible]
शब्दः अंजलिः मिलितप्रसृतिकरद्वयं [illegible] कपोलं गुल्फ [illegible] पृथक्करणात् [illegible] ग्रहण मात्रा [illegible] अधः
दंतच्छदः अयं कपोलः गंड इत्यादि। अयं गुल्फः पादग्रंथिः गुल्फ इत्येवमादयः। घञंता अजंताश्च शब्दाः पुंसि भवंति। तद्यथा

स्त्रियां भवेद्ग्रीवा पृष्ठललाटं सोदरं जंघा [illegible] नपुंसकानि [illegible] अंजलयः पुं[illegible] कपोलः संज्ञा [illegible]
[illegible] कुक्षिपाणीन् [illegible] ॥ ६ ॥ [illegible]
[illegible] कुलम् [illegible] ॥ ७ ॥ [illegible] ॥
सिकाचूडावसाश्चैव ॥ [illegible]

[illegible] विकारः [illegible]
घञंताः पादः रोगः वेशः स्पर्शः पाकः [illegible] रागः योगः भ्रमः [illegible] दाहः दोषः प्रकारः विकारः [illegible] कुलम् [illegible]
[illegible] इत्यादि [illegible] तरः परः करः इत्यादि। घञन्तत्वेन [illegible] शब्दस्य नित्यं पुंल्लिंगता [illegible] तथा [illegible]
[illegible] शब्दः कुलं पुंल्लिंगो भवति। अयमं [illegible] इत्यधिकारः [illegible] नपारावत [illegible] कुलम् [illegible]
[illegible] तद्यथा [illegible]
[illegible] लिंग [illegible]

लिं॰ वृ॰ ३

कुक्षिरुदरं श्वयंपाणिर्हस्त इति ङीबादयः स्त्रियांभवंति तद्यथा। इयंजंघाजानुनोरधस्तात्पादस्योपरि भागः। इयंशिरोदेहधारिणी इयं स्कंधा पुत्रवधूः इयंनासिकागंधग्राहिणी इयंचूडा शिखा इयंवसा गात्रस्निग्धविकारः स्नेहस्य मंत्रमादयः शब्दाः स्त्रीलिंगाभवंति तद्यथा। इयं स्रक् माला इयंस्रुक् यज्ञोपकरणं भांडं दर्वी स्फिक् कटिप्रदेशः इयंत्वक् वल्किवर्म इयंवाक् वाणी इयंपादित अवली घृतावी द्विस्त्रियांभवत। तद्यथा। इयंद्यौः स्वर्गः इयंनौ स्तरणिः हिकाद्य पादस्परणो खड्गदेवनडा तेनशाकिना पिप्लदयंते यस्य पद्धा दरस्पाष्ठि कः कुर्यास्यातक महत्॥ ॥दीधितिमिकांतम्स्कारस्भिवाचका शेषा पुंसि भवंति तद्यथा। इमरश्मयः प्रग्रहाः किरणाः अयंवाक् पादामयूखाः गभस्ति माघृणजीवो ज्योः दीधितिशब्दः स्त्रियांभवति अधिकारो विहितत्वात् इमा दीधितयः वेशब्दः

दीधितिमिकांतमुत्कारमभिधायिनः। पुंस्येव मूर्द्धोष्ठ तेंडमङ्गाश्मेश्वात्माश्मयुवपूषराजभीरहितं सर्वनांतंष्टकं॥८॥
त्रुटिसीमासाध्यारात्रयः स्त्रियांभूलिं वीतिरवाप्यौविः॥९॥

पादस्परणार्थेश्चकारः अवधारणोद्भाववोयस्पीत्ति ष्टकं नांतं ष्टकं सर्वंनपुंसकलिंगंभवति नांतेषु अमीपुलिंगाः मूर्द्धन् उष्मन् एतस्मन् अङ्गन् अश्मन् आत्मन् अश्मन् युवन् पूषन् राजन् इत्येभिरहितं नकेलद्यथा। इदंदाम कर्म विम व्म भस्म ले स्म इत्येवमादयः। मूर्द्धादयो कांताः अपिपुंलिंगता मापाद्येत तद्यथा। अयंमूर्द्धा शिरः अयमुष्मा ष्ठम्भः अयमश्मा सारः अयंतन्शावकः अयमश्मा भायानुविदोषः अयमात्मा अयमश्मा इयंयुवा तरुणः अयंपूषा आदित्यः राजा भूमिपालः पुंसि नभवति ब्रह्मा एतस्मात् नांतत्वात् नपुंसकतायां प्राप्तायां ब्रह्मशब्दः स्त्रीइदंब्रह्म वेदाध्ययनं अयंब्रह्मा प्रजापतिः एते तु आदयः ष्टा स्त्रियां स्त्रीलिंगाभवंति इयंत्रुटिः स्वल्पो इयंसीमा ग्रामसन्ध्या इयंसंध्या दिनावसानं इयंरात्रिः शर्वरी इयंभूलिः पांशुः इ
मंदेसीकेशरखन्नाइयरवारीपरिमाणविशेषः॥९॥

६८

निशीथशब्दः पुंसि भवति। अयं निशीथः अर्द्धरात्रः। ज्योत्स्नादयः स्त्रियां भवंति। इयं ज्योत्स्ना चंद्रप्रभा। इयं दयाकरुणा। इयं शलाका लौ
हमयी। नित्यग्रहणं विभाषानिवृत्यर्थं। पुंसि योगः। पुंयोगे कर्णहनू पुल्लिंगे स्यातां। अयं कर्णः श्रोत्रं। अयं हनुः कपोलप्रदेशः। एतयो
र्नपुंसका भवंति। इदं श्मश्रु अंगैकदेशलोमानि। इदं जानु जंघापादमध्ये। इदं गुदं मलभागः। एकाभिधानमेकलिंगत्वमत्र अस्त्रा
श्रुशब्दो नपुंसकलिंगो स्यात्। इदमस्त्रं। इदमश्रु नयनजलं। नित्यग्रहणं विभाषानिवृत्यर्थं। उपसर्गे घुरिति अनेन क्रियास्त्यां

पुंसि निशीथिज्योत्स्नादयाशलाकाः स्त्रियां नित्यं पुंयोगे कर्णहनू नपुंसके श्मश्रुजानुगुदं वा एकाभिधानता।
अस्त्राश्रुणोर्नित्यं घुः सकिरुपसर्गपूर्वकः पुंस्युपपदे एव सोऽस्त्री। इषुशब्दोपपदे वा विकल्पेन स्त्रीलिंगो भव
ति॥ येभ्यो नङ् तान् पुंस्युक्तान् याच्ञां विना विद्धि॥ श्री॥ ॥

ता सोपसर्गाः पुल्लिंगा भवंति। आदिर्निधिः अवधिः इत्येवमादयः। अन्योपपदे उपसर्गान्निरिक्तोपपदेऽपि पुल्लिंगता भवति। क
र्मण्यधिकरणे इति सूत्रेण जलधिः उदधिः तोयधिः निधिरित्यादि। अयमिषुधिः इयमिषुधिः। तूणीर। येभ्यो धातुभ्यो नङ्प्र
त्ययः स्यात् पुंसि विधिं जानीहि याच्ञामेकां वर्जयित्वा। यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् इति नङ्प्रत्ययः। अयं यज्ञः। य
त्नः विश्नः प्रश्नः रक्ष्णः नन्तत्वेन याच्ञा॥ श्रीः ।

लिं॰ टी॰ तनुकायशरीराणि स्त्रीनपुंसकानि यानीयात् ॥ तनुकायशरीरशब्दाः स्त्रीलिंगे नपुंसकलिंगे यथाक्रमं भवंतीति तद्य-
४ था इयं तनुः पुं कायः इदं शरीरं एवमादयः शब्दाः नपुंसकलिंगाः स्युः ॥ तद्यथा ॥ इदं दधि दुग्धविकारः इदमक्षि कुक्षि
मध्यदेशः इदमस्थि शरीरस्य कक्षाशब्दः स्त्रियां भवतीति तद्यथा इयं कक्षा वा कुम्भः ॥ तथा वा जघनाभरणे स्त्रीणां करि-
णामथ वचने । अवस्थासु बहुम्यार्णां नित्यं कक्षा प्रकीर्तिता ॥ सुमनस अप्सरस इत्येताभ्यां विराहितं असंतम घकं

पुं
तनुकायशरीराणि स्त्रीनपुंसकानि जानीयात् ॥ दधिसक्थ्यक्ष्यस्थीनि स्युर्नपुंसके स्त्रीलुकक्षा स्यात् ॥ सुम-
नोप्सरोविरहितं तमघकमसन्तमेव पुंसि स्यात् ॥ घकं नपुंसकमन्यत्र वैजरसः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥

स्या
कमसंतं पुंसि स्यात् असंत इति यस्य तदिदमसंतं घवेवो यस्य तदघकं तद्यथा ॥ अयमंगिराः चंद्रमाः स्थूलशिराः पु-
रूरवाः उच्चैःश्रवाः दुर्वासाः पृथुयशाः इत्येवमादयः सुमनोप्सरः शब्दौ अधिकारात् स्त्रीलिंगतां तद्यथा इ- एम॰ ४
माः सुमनसः । कुसुमानि इमाः अप्सरसो देवस्त्रियः घकमसंतं नपुंसकं भवति॰ तद्यथा इदमोजः तेजो वृक्षः प-
यः वतस्नपः अभः जरसशब्दस्य स्त्रीलिंगत्वं इयं जरा वृद्धभावः ॥ ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ ४

॥ [illegible]

अर्थं २ एते शब्दाः पुंसि भवंति तद्यथा अयं क्षुरः नापितोपकरणं अयं खुरः पशुपादः अयं किंडुः पानीपात्रभेदः अयं कुक्षुः कोषकारजातिः
अयं षणमुः कटिः अयं मणी रत्नं कीलः शंकुः प्रहारश्च अयं केलिः हासः अयं कलिः कलहः अयं बलिः दैत्यः देवतोपहारश्च
एते शब्दाः पुंसि भवंति ॥ अयं निघः पर्वतः अयं संघः समूहः अयं परिघः प्रहासः अयं मुपघ्नः आश्रयः पर्वतश्च अयं मो

पुंसि क्षुरखुरकिंडुकक्षुपायुमुष्टिकीलकेलिकलिबलयः ॥ निघसंघपरिघोपघ्नौघविघ्नघर्मार्घवर्णाश्च ॥
पणगुणगणकणशोणकिणफणघुणशाणबाणकुणाश्च पुंसि ॥ नपुंसके त्वत्रभूतरणतृणनिर्जा
नीयात् ॥ नित्यं पुंसि पंथाः वाच्यो वाच्य एव धीमता ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥

योनदीवेगः पुरुषावधूभश्चायं विघ्नः कर्मविघातः घर्मो निदाघः अर्घः पूजामूल्यं विशेषश्चावर्णा हरितपीतादयो ब्राह्मणादयश्च
अन्ये अकारादयोपि ॥ एते शब्दाः पुंसि भवंति ॥ तद्यथा अयं पणः विंशतिगंडकाः ॥ अयं गुणः शुक्लादिः अयं गणः संघातः अ
यं कणः अन्नविकारः ॥ अयं शोणो नदः ॥ किणो निकषः ॥ फणो भुजंगः ॥ घुणः कीटः शाणः पाषाणविशेषः ॥ बाणः शरः असुर
विशेषो वा ॥ अयं तृणः शकलः खंडश्च पथः ॥ एतानि नपुंसके स्युः यथा इदं रत्नं अग्नित्ते ॥ इदं तृणं गृहाच्छादनद्रव्यं इदं रणं युद्धं ॥

लिं० वृ० ष्णान्तशब्दा नश्च स्त्रियां नित्यं स्त्रियां स्यात्। तद्यथा। इयं वीणा वाद्यविशेषः। तूणा इषुधिः। इयं घोणा नासिका। अग्रमुखाग्र
५ भागः। इयं घृणा दया। लहरिः स्त्रीलुङ्। शरद् ऋतुः। शरणो अग्राश्रयः। तेयस्य तदिदमनं तो अकार्ये यन्त्रस्य यांतं यत्रातिपरिकं तत्सर्वं न
५ पुंसके विद्धि। जानीहि नपुंसके भावे इत्यनुवर्त्तमाने ल्युट् इति ल्युट् प्रत्ययः। युवोरनाकौ इति आदेशः। इदं पवनं पा
नं अन्नं भोजनं प्रमाणं पानं आसनं अधिकरणं धारणमित्येवमादयः। अकर्त्तरीति किं नंद्यादिभ्यो ल्युः। नंदनो रम
णः वर्द्धनः पतनः कृष्णलः संकर्षणः मधुसूदनः जनार्द्दनः इत्येवमादयः। एवकारोवधारणार्थः। आकोशेनत्रिनिर्त्यनि ऋ
वीणा त्रणां घोणा घृणानु विद्यात् स्त्रियां नित्यपरं नांतमकर्त्तरि तत्नपुंसके भावे विद्धि। नस्त्रियामेवयोर्भावे ऋणायो
तोत्तु। सुत्रोमस्तु मस्तु वा। पटकुद्दकुटघटवसुवाटज्ञटवरा हि पुंस्युक्ताः। अवटखटयट्टकिराटकीटाश्चे कृत त
त्योनपुंसकता॥ ॥
त्ययः। तद्यथा। असनं भोजनं। अकरणं अहरणं अवादनं अवसनं अभूषणं इत्येवमादयः। यो भावे ऋणायोतो पुंसि
भवतः। अयं न्यायः परिक्षिपः नोन्निवर्तितप्रत्ययः अन्नं निघसः प्रघसः उपसर्गा इति ऋप्रत्ययः क्विन्। न्योमन्युः ऋतु पुंसि भव
तः। अयं मन्युः दयालोकश्च मृत्युर्नाशः एते शब्दाः पुंसि भवति। अयं पटः प्रावरणं। पुटः पत्रस्पकटः त्रिणस्य गजकुंभस्य
कुट्टन्हं घटः कलशः वसुः फललिंगं नवाटः मार्गः जटः केशावधिः चुटः घृष्टविशेषः अवटः कूपः खटः धाराः सिद्धके
रः पेरोराजप्रसादः किराटो वाणिज्यविशेषः कीटः कृमिर्विशेषः एते नपुंसके भवतः। इदं कंटकं प्रस्य इदमटं नदीकूलं। राम ५

एते घटादयः शब्दाः स्त्रियां भवंति। प्रथमा प्रकृतिः स्त्रीलिंगमित्यर्थः। यथा। इयं घंटा वाद्यविशेषः। इयं जटा केशविन्यासः। सटा स्कंधवा
लं। वसा मेदः। शिफा कंदः। स्वर्गवाचिनः पुल्लिंगाः। त्रिविष्टपशब्दो विहीनः नपुंसकलिंग इत्यर्थः। इदं त्रिविष्टपं स्वर्गः। संवत्सरगिरिप
र्य्यायाः पुल्लिंगा भवंति। अनेनैव कथितशब्दाः पुंसि स्युः। अयं संवत्सरः हायनः। मासमानमित्येवमादयः। गिरिपर्य्याया यथा। अयं
गिरिः पर्वतः शिलोच्चयः अचलः नगः महीधरः महीध्रः भूधरः धराधरः शिखरी इत्येवमादयः। मासपर्य्याया यथा। मासः
पक्षः। मासविशेषे यथा। कार्त्तिकः मार्गशीर्षः पौषः माघः फाल्गुनः इत्येवमादयः। अर्णवपर्य्याया यथा। अयमर्णवः समुद्रः सा
गरः सरित्पतिरित्यादि। ऋतुपर्य्याया यथा। वसंतः ग्रीष्मः हेमंत इत्यादि। देवपर्य्याया यथा। सुरः अमर इत्येवमादयः। असुरप

घटजटासटानां प्रथमा प्रकृतिर्वसासिफानां च। स्वर्नाम्नां पुंयोगे त्रिविष्टपः स्यादुभयहीनं॥ संवत्सरगिरिमासार्णवर्तुदेवा
सुराभिधानानां नित्यं पुंयोगः स्याच्छरासिपंकारिनाम्नां च॥ भाकंडूःकथारज्जुकाष्ठानित्यं स्त्रियां मौलीकाष्ठदिग्भूम
जणः भिधानश्चवल्लिसरितां च विज्ञेया॥ ॥

र्य्याया यथा। असुरः दैत्य इत्येवमादयः। शरपर्य्याया यथा। कांडः मार्गणः बाणः इत्यादि। असिपर्य्याया यथा। अयमसिः खड्गः मंडला
ग्रः इत्येवमादयः। पंकः कर्दम इत्येवमादयः। अरिः शत्रुः रिपुः इत्येवमादयः। एते शब्दाः स्त्रियां भवंति। इयं भाः दीप्तिः कंडूः पामा। कथा
रमनी रज्जुः गुणवल्ली ...का पंकमृत्तिका इषीका वीरणमूला कादिषु दीनामभिधानेन च स्त्रियां भवंति। तद्यथा। इयं विद्युत् चपला
तडित् सौदामिनी ऐरावती इत्येवमादयः। दिगभिधायिनां च यथा। काष्ठा ककुप् दिग् इत्येवमादयः। भूम्यभिधायिनां यथा
इयं भूमिः रसा अवनिः क्ष्मा धरा पृथ्वी। वसुमती इत्येवमादयः। सरिदभिधाने इयं सरित् नदी कुल्या आपगा इत्येवमादयः॥ ॥
यथा

लिं॰ वृ॰ छायादयः शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं छाया आतपाभावे प्रतिबिंबं च । सुरा मदिरा । निशा रात्रिः । वालुका सिकता । चमूः सेना । कथा कथनं

६ इरा जन्मभूमिः । इयं आपत् व्यसनं विपत् दुःखं संपत् धनं प्रतिपत् तिथिविशेषः समित् यज्ञकाष्ठं विद्युत् ... एते

पुंसि स्युः । अयं कुवादभः अयं कूपः ... कुंजो गहनं अंकुरो बीजप्रादुर्भावः कुठारः परशुः कुंदः पुष्पविशे-

षः कुतपः कालविशेषः एतानि नपुंसके आनीयानि तुशब्दः पादपूरणे इदं कुलं ... कुलीनादीनां ... कमं ...

6 रं पर्यायग्रहणं । अत्र लोहादिशब्दा नपुंसका भवंति ... इदं लोहं कालायसं अयसं ... इत्यादि इदं मुखं वदनं

छायासुरानिशावालुकास्त्रियांकथेराश्च । आपत्संपद्विपत्प्रतिपत्समिधश्च । विद्युत् ... कुवरकुंजांकुर-

कुठारकुंदकुतपादिः पुंसु स्मृताः ॥ कुलकूलककमललोहमुखपर्णवनप्रभृतिः नपुंसके आनीयानि । शीरार्थौ पुं-

सु स्त्रियामटवीलताः स्त्रियामेव । राशिपलांडुकमंडलुगुलतूलमुत्कलपरशुशंकवः ॥ इति सीधुकंककटा नाव पुंसि ५

गदिताः प्रयोगतः ॥ ॥

तुंडं लपनं आननमित्यादि पर्णं पत्रं पलाशमित्यादि इदं वनं काननं गहनं इत्यादि इदं वनं ... इत्यादि शीरार्थौ श-

ब्दौ पुंसि भवतः अयं सीरो लांगलं अयमर्थो द्रव्यं ... पुनः स्त्रियामेव इयमटवी वनं ॥ एते शब्दाः पुंसि भवंति । अयं

राशिर्निधिः अयं पलांडुः लशुनजातिः अयं कमंडलुः कुंडिका । अयं गुलुः ग्रीवाच्छर्यं ... कार्पासस्फुटतूलः राम:

कालविशेषः परशुः कुठारः शंकुः ... कीलमयः ... अयं सीधुर्मद्यं कंकटः कवचं ॥ ॥ श्रीः ॥ श्री ॥ ६

एते शब्दाः स्त्रियामुक्ताः इयं शाला गृहविशेषः इयं माला स्रक् वेला समुद्रस्य दोला क्रीडासाधनं फेना ध्यानभ्रमोत्सः इयं शिला अस्मा दु
लातोत्पली लीला इयं कवेः सिनमस्मः पालिः पालिविशेषः वलिः कूपहारः दर्वी कुम्भविशेषः वागुरा मृगबन्धनी रज्जुः एतानि द्वितीयस्थ
क्रुतिकानि नपुंसकानि विद्धि जानीहीत्यर्थः तद्यथा इदं पातालं क्रोडभूतस्य वंशभङ्गुरासृश्वमलं पापं खलं व्रीहीनां मर्दनस्थानं
नं कपालं मस्तकास्थिविशेषः शैवालं कीलं विनयक्रमः नालं पद्मादीनां नीरं जीर्णवस्त्रं चीवरं भिक्षुप्रावरणं वियुदाकाशे
तशास्त्रः पुंसि भवं लिङ्गं घनादीनि त्यक्तानि तद्यथा अयं वडवः वर्णानि तवा कादि प्रदेशः सूपः गुल्मः सानुः पर्वतैकदेशः स्तवकः ४

शालामालावेलादोलाफेनाशिलालुलाली लासेनापालिवालिर्दर्वी वागुराश्च स्त्रियामुक्ताः ॥ पातालं नालं मलं तैलं खलं क
क्रि२ पालं कपालं शीलं नालं जालं नीरं चीवरं धियं विविधं तत्तीयप्रकृतिकानि जडानि तवसु पथुल्म सान्वक पूगं तस्वरनाः
पुंसि स्युः घनाः वरफलं मूलानि तु विमुक्त्वा ॥ क्षीरोदश्वित्तनवनीतवचकुण्डघृतभाण्डगर्नानि विधान्न पुंसकान्याहमश्च गरु
पुंसि स्त्रियां च नवतिष संज्ञा च पुंसि विवक्षातु नपुंसकोति विद्धि योगः ॥ ४
विकाराः कञ्चुकः वारकः समुद्रः इव रथः स्यन्दनः पुंसकाविकाराः जयनाः शेषनपुंसकलिङ्गाः स्युः तद्यथा इदं घनं कदिस्रदेशः
अवरस्याकाशवस्त्रं च फलं वृक्षादीनां मूलं शिफा अङ्कुरावयवः एतानि क्षीरादीनि नपुंसकानि ज्ञानीयात् तद्यथा इदं क्षीरं दु
ग्धं दधि श्वित्तं श्वेतं नवनीतं दधिविकारः वर्षं संवत्सरः कुण्डं भाण्डविशेषः अण्डं पक्षिप्रभृतीनां घृतं आज्यं भागधेयो भिः गगनं आकाशं श्रो
दनः पुंसि स्त्रियं च प्रमोदनः इदमाज्यं प्राप्य ह स्त्रियां पां। इयं पाथनं गुणवर्धि अभवाः शब्दाः पुंसि भवेति विशुप्रावेन पुंसकेतच्छब्दा
आयं काकाकूटः हालाहलः ब्रह्मपुत्रः इदं विषं जिधियगद् स्त्री लिङ्गस्त्रीलिङ्गं अपर्णानि विदि इयांतिधारिता ॥ श्रीः ॥

लिं॰ श्री॰ ७ दिन

अतिविग्रहः पुल्लिंगो भवति शकलप्रभृतीनि हलन्तानि नपुंसकानि भवन्ति। यथा अश्मानि शिरांसि आगतः। इतरप्रकृतिका
नि यथा इदं शकलं पुरीषं नवनीतं घृतं शालितं रुधिरं दूरं। अहनि। एकाशव्य दिवस पर्यायाणि पुंसि भवन्ति। तद्यथा। अयं दि
वसः वासरः घस्र इत्यादि। अहनी नपुंसके भवतः। इदं दिनं इदमहः स्त्रियां तिथिः उडु तारा ऋक्षं। इयं तिथिः उडुकानि। इयमुडु भ नक्ष
त्रं इयं तारा। नक्षत्रं पाणि पुंगवादि पुल्लिंगो भवति। अयं पाणिः। पुंगः अन्यत्र कालेषु गईमाः समावर्षेति। इमा वर्षा अहोरात्रस्य
मध्यः संख्यादि। अर्धरात्रः यस्यावस्थितेः तदा नपुंसके ०० एकरात्रं द्विरात्रं त्रिरात्रं चतूरात्रं इत्यादि सर्वमासे न वर्तत इति

अतिविः पुंसि शाकलप्रतीतयोगितानीतरप्रकृतोभृत्काहिनाहनी। दिवसनामानि पुंसि स्त्रियां तिथिउडुतारा पाणिपुंग
पुंसि भार्या स्त्रियामेक भवति नपुंसके। ०० सरव्यापूर्वस्परात्रि संख्यापूर्व समासे स्वेवरात्रविग्रहे स्वाभलस्यव पुंयो
गैर्वि जानीयात्। पुरमपुअंगतिथि यान्नपुंसके वा स्त्रियां भवेदर्थे। स्वतेः नपुंसके स्त्री यियाह पुंसि संख्यादि रूत्वं आनीद नो पुंसि ॥

समाहारः समासस्परात्रि पात्रस्य पुल्लिंगता भवति। सर्वरात्रः अर्धरात्रः पूर्वरात्रिनि नपुंसके ज्ञानीयात्। इदं पुरं नगरं मधु सौधं जगत् स्त्रियं
अतिशहः स्त्रियां स्वमविः। इयं नारी विलतीयधासंख्यं नपुंसके स्त्री विधो याजः। ब्राह्मणस्यभावः ब्राह्मण्यं ब्राह्मणता। एकत्वं एक
ता अहः ग्रहः संख्यादिः पुल्लिंगो भवति। अयमकाहः। अहः द्व्यहः पंचाहः सप्ताहः संख्यादि। शीताके धुणपोहः ग्रस्यहं देशहं ता। नभसो
नु यस्यातो व्यकृषरू दोसजानुधस्योमकृभि स्वत्वान् पुंसि भवति। अयं सरूः स्वरूः इदं पुंसि। तरु। पृषा। मरु। नेतलादेशः वेतुं मे गमः
त्रपादो जान्तु रिपुरु रुमे गः। भेरुः पर्वत इत्यवमादयः। अयं केतु रुपातः मनुः अर्था हेतुः कारणं इति पुंसूत्रं यातुः राक्षसादि ॥ ७

कसेरुघृतयोर्नपुंसके भवतः कसेरु भूर्यां भवे इदं दारु काष्ठं जतु लाक्षा वस्तु वाक्य प्रबंध हेतुः मस्तु दधि संभवं ग्रंथिप्रस्थो वा पुंसि
भवतः अयं ग्रंथिः प्रस्थः परिमाण विशेषः इत्यंतानामुत्पातानां मुष्टौ नपुंसके भवति इदं सर्पिः घृतं हविः देवान्नं इदं वपुः
शरीरं आयुः जीवितकालः धनुः शस्त्रं इत्याख्यं जनुग्रहः एवं च एतादिभ्यः प्रत्यभितिरश्चतेन चाक्षमादिभ्यः इतीदं सीक्कुमा
यंत्रीं वांका स्थंदार्थं मित्याक्षिप्त एतत्काशाः पुंसि स्त्रियां च भवंति अयं पाटलिः अयं गौः अयं मुष्टिः अयं मशनिः इयमशनिः
अयं बाहुः अयं सिंधुः इयं पाटलिः इयं गौः इयं मुष्टिः

कसेरुदारुजतुवस्तुमस्तुभिः सप्रस्तुर्ग्रंथिपृथ्वोवपुंसि इत्युत्तमप्रांसां नपुंसकता स्त्रियां पुंसि च पाटलि
गौमुष्ट्यशनिवाहुसिंधुमरीचयः ॥ स्त्री नीहीप्रस्तुत्तत्तद्गिरः स्त्रियां सुरेशावापि पुण्डरीकास्तुषार तुषर बुद्बुद फेना
घतडुलाधूपाः सुः पुंसि ॥ ॥

इयमशनिः इयं बाहुः अयं बाहुः एते शब्दाः स्त्रियां भवंति इयं नारी सुभानां शानोः इयं धूमार्ष अस्माकीलस्थो इयं धूर्भुरी
इयं तु बुभुक्षात्तृपिपासा गीर्वाणी इयं मुत्तरुपर्कः तृ दुरा अप्सुरः एतच्छब्दाः पुंसि स्युः शीकरांबुकणाः तुषारो हिमः तुषः
धान्यत्वक् बुसः कलेवरं बुद्बुदो जलस्फेनः मासमुद्गस्थो अधः समं तुः श्राद्धो वधपायः क्षपः पिष्टक विकारः ॥ ॥

॥ [illegible] ॥

एते शब्दाः स्त्रियां उक्ताः स्त्रीलिंगा भवंति ॥ तद्यथा ॥ इयमालिः पंक्तिः स्त्रियं मल्लारलं आजिः युद्धं दर्वि भक्तसाधनी सिकता विलु
का ॥ एते शब्दा नपुंसकलिंगा भवंति ॥ तद्यथा ॥ इदमाजिनं चर्म अजिरं अंगणं शैवालं जलसंभवं ललं सुवर्णभांडं मृणाल
प समूलं तदिदं मलतुषारः उल्लुपं पल्लवः आर्द्रघृतं [illegible] हारं स्थूलादीनां [illegible] भिंधून पदलं [illegible]
रवा सैव कारोवधारणे ॥ त्रिषु लिंगेषु ॥ असिताद्युईयवा [illegible] नपुंसके विद्धि ॥ इदमस्त्रमिंद्रियं शेषाः पुंसि स्त्रा
का: सकरा स्त्रः स्त्री पिष्ठा धा [illegible] स्त्रियां स्यात् पुंसि भवति ॥ अयं पद्मं [illegible] कुंडरि [illegible] ॥ तद्यथा
अलिमुक्तादिरदु सिकता स्त्रियामुक्ता ॥ अजिनादिरयं बालं नीलं तुहिनं [illegible] पाद्यस्य [illegible]
नियतनपुंसकानि एवं परलं वा ॥ त्रिषु पश्चादिंद्रियसंज्ञका [illegible] नपुंसके शंद्धि ॥ शेषाः पुंसि स्त्रोक्ताः स्त्री पिष्ठाधा
अनियासितः ॥ विंशतिर्गीनवले स्त्री [illegible] नपुंसके तालु हृदय कुड्यानि ॥ पार्श्वकुंकुंदरंकिंतल वनलवण राष्ट्र ॥
वीयोहि ॥ कोष्ठा धाटा निद्धा [illegible] कूली स्पृहा माया स्त्रियां ॥ ॥
अशीतिः नवतिः एतानि नपुंसके भवंति ॥ इदं तालु
नवतिपर्यंता स्त्रियां भवंति ॥ इयं विंशतिः त्रिंशत् चत्वारिंशत् षष्टिः सप्ततिः
वदनं कदंबं हृदयमुरः कुंकुमं भीतिः ॥ एतानि नपुंसकलिंगानि [illegible] पार्श्वं शरीरं [illegible] कुंकुमं [illegible]
मधः घनं दुर्विणं लवणं रसं [illegible] जनपदस्थानानि एतानि स्त्रियां [illegible] यथा ॥ इयं कोशः [illegible] ॥

राम

एतेशब्दाःपुंसिभवंति अयंखड्गःस्कंधःस्कंधःकंसःशोकोदुःखंचुंबोयमलस्त्रीं एतेस्त्रियांभवंति इयंशिखाचूडाशाखान्दस्मुस्प
स्वा २ कलगवितानेमेखलाकांचीलेखारेखाआपत्तिर्हिंडातीलीरवानुधरीसस्क्रयात्रावर ४ उल्कापातः आकारआ
लाचखड्गाशय्यात्रितापूर्णाएतन्नपुंसकंभवंतितद्यथाइदमयंत्राषदीजंअकारोसत्तिकारणंसिधमकाछवि
शाबःपद्रेशानंवर्हमश्रस्पुर्द्वमुखंरलःनकमथितदधिसुखभागदुःखंपीडाशिखरंभृंगंअस्तकूलंसद
अजस्कंधशोकचुकाद्यपुंसुकाशिखाशाखाकालामेखलालेखाराजपंक्तिस्नायुःभौंदोल्काछदूतिरियास
त्र त्रेताः।अश्रुरमणीभयदी।सिद्धपद्मवहंमुखंकासुखदुःखशिखरणादियुनर्पुंसकंलेभसरागित्येतत्पसद
वपाषाणोपलश्रृंगारघस्थश्रृंगारमस्रकाःदूपंमुख्याःस्पर्शरसगंधशब्दाःचोक्ताःदाबरइपवरोगावाकु
पस्रूपलवचाद्यधर्मयमवासोदशादाराश्चपुंसिवकुतानेषां॥ ॥ एतेपुंसिभवंतियथाअयंपाषाणःउपलःअयमुपलःशि
चेतिवचनाद्भयादीनांव्यभिचारःभयंभयःएतेपाषाणादयःपुंसिभवंतिअयंस्पर्शःगंधःरस
लाभृंगारःरसःप्रस्थःपरिमाणविशेषःश्रृंगारःकनककाकुकामस्रकाःवीरःसकाशादुःउत्संसावोयूपःयज्ञकाष्ठ
रादेनुपश्रुकोलोइदस्पर्शस्वर्गोनिर्घोषरादयःपुंसिभवंतिअयंघोषःपुष्पसंघातः स्त्रियःवासइतिकिंश्वाअव
अर्द्धशःयज्ञपिशकःकूपःखादितसंभवतिइमेवासोदशाःवश्यांतस्मृतेइभिदाराःस्त्रियःधर्मोवैवस्वतःवासांसि ॥ ॥
लेःस्मृतावजनंलवोल्पंयात्रायांभालन्तरणेधर्मःउपवासादिः

लिं॰ ह॰ ९

मांसादयः शब्दा नपुंसकलिंगा भवंति। यथा। इंगं मांसं पललं इंदु विवरं विलं इत्यादि। तीर्थं पुण्यप्रदेशः। इदं तु इंगुदं। यव माष गाधाः।
व्रीहयः पुंसि भवंति। यथा इमे यवाः कलायाः गोधूमाः प्रियंगवः। स्त्रियामपि पल्लवशब्दः पुंसि भवति। अयं पल्लवः
किशलयं नपुंसकं स्यात्। इदं किशलयं। वालं लीला। स्त्रियां भवति। इयं लीला। जंतुः। एतत् गादयः स्त्रियां
भवंति। इयं भूः। वर्द्धः। एवं गोपिशी पं। कूप्माण्डः। खद्योतः। केशाः। पुलेहाः। पुंसि भवंति। तत्र। अ
पंकं नलं। अम्भोजं। शालिविकारः कुल्माषः। शस्पं। जालं। कल्कः। सम्पारं। नपुंसकं।
मांसविवरविलाभिधानं नपुंसकं। इतीथं दंतं वा यवमाषगाधाः। व्रीहयः पुंसि। प्रियंगवः स्त्रियामपि वा पल्लवः उक्तः
पुंसि नपुंसके किशलयं स्त्रियां जीला। गोधूमनाम तथा पोदिका केदः। नपावि वा। कललकं पृषपकुल्माष
केदं वाष्पं गरहमक्षौ हितपक्षे रपुंस्कवरवालाः पुंसि कदाह मत्स्यो वा। शरीरपललकलमसज्जवलि शमिष
निमित्तं पिहं विलं किल्विषं जलानि नपुंसके तथापि पापं वा। वल्गुजलांजा स्थूलांगुं योगः स्पाहस्तादि
भके। लकः कालपरिमाणं गिहः हस्तोपकारणं आदित्यो नदी। शिवा सविधिः। पुरुः सरसंचरवालो। पूपा। वर्कट कालोह
भाजलो मत्स्यो मीनः। एते शब्दाः नपुंसके लिंगा भवंति। यथा इदं शरीरं तनुः पललं मांसं तल्लं शाखानीय सेतुः
आसं वलि विप्रत्स्यसनो क्षाभि तस्य मांसं निमित्तं कारणं पि तथा लुब्धकाः। विलं भनः। किल्विषं पापं द्द
जिनं कुटिलं पीठमासनं ध्यायं पातकं यत्नुआदयः शब्दाः पुंलिंगे भवंति। वकुलं वै नैषां सदेव भवति इमे वल्गुजा

पृतनाशब्दः

एतेशब्दाः नपुंसके भवंति। इदं स्थलं अंभः एणः इदं कुशं शाखलं हरितं इति किंशंकरस्थाने एतौ निशब्दौ। स्त्रियां भवंति इयं पृतनासे
नेषु इत्यादयः शब्दाः स्त्रियां भवंति। इयमीर्ष्या इयं नमौ इति विदिता। अभिलाषः पालाः स्फुलिंगाः अग्निकणाः शय्याश्चर्पस्थिनि
श्रेणी श्रेणीः कोटिः सं अकुटीः हिंवाणी वाकां यशौ मतरस्पवरुधिनी सिम्रो कथा दुर्गाणा तकथाजीतावासः कुड़वना
ड़ी दैवं कलेन एत शब्दः पुंसि भवंति। अयं नाडी व्रणः हे शब्दः पुंसि भवंति। अयं दक्षणः दपः जनः लोकः पांशु कृणांकं
डुः नाति विशेषः कलशाद्यः पंजरादीन् शब्दान् इतरडातान् पुंसक विंशति दिवं पटारशकुनिवधनं ह्रद्वनेरपलिनडरसा

स्थल गाड़ुल विथि विराणां नपुंसकत्वं स्त्रियां पृतना ईर्ष्या स्फुलिंग शय्यानि श्रेणी कोटि कुटि वाणी पिथी तनु
स्त्रियां कुथा नाडिका कथा वा। नाडय पटदूणां पुंसि हस्तजन पांशु कनक कलश पंजर पलिनड हासरणीत जा
तावि घालामे नरसनानिडातकः स्त्रियां मंजिष्ठास्याता। मदिरामदुराकुश रेवडु दुभि धान्य विदलां सुकवि
तावि घालाम रसनानिडात मंः स्त्रियां मंजिष्ठास्यात्। ॥

तालवलरत्नमिथुनस्मशानदिश्यतिमिरगणिविंघान्नपुंसकान्ययरवश्चैवा॥ ॥
शोकौ मे माद्यः शब्दाः स्त्रियां भवंति इयं मेषा हानेरस्नाभेरवलानीदम्युमुष्टिः तंडश्माल स्वां मेषाबुद्धिः रसना जिह्वा निद्रा
ग्रालस्यं लवीणाधृविशेषः मंजिष्ठा रागद्रव्यं मदिरा सुरा नेड़रावाडि शालां कुशरा मिलप्रवस्तुः इयं दुंदुभिर्वाद्यविशेषः
एते शब्दाः नपुंसके भवंति। इदं धान्यं धान्यविदलं मुक्तादीनां अंबुकलसां विलानं वस्त्रमयूखावरणं वलयं सुवर्णादीनां
रत्नं भाति मिथुनं स्त्रीपुंसयुग्मं श्मशानं मृतकस्थानं विषाणं मूलं तिमिरं तमः अयं प्रधानमित्यर्थः रवमाकाशे ॥

लिं० टी०
१८

10

एतच्छब्दाः पुंसि भवंति। अयं पुंजः संघातः। अद्रिः पर्वतः। कोणः गृहादीनां। करीषो गोमयविकारः। कषायो दन्तविशेषः। तल्लो हार
मध्यगो मणिः। पिण्याकः तिलविकारः। विग्रहो शरीरं। दर्भः कुशः। अर्भको बालः। पत्तनं तथा च पानपर्यायानां नपुंसकता।
भवति पत्तनं नगरस्थानं। उदंगरमित्यादि। पुरुषनाम्नः उदुंबरमित्यादि। विषये यदा अवस्थावाची भवति तदा स्त्रियां
वर्णवाची पुल्लिंगः। इयं विद्धविषा। अर्णवे इति कैवर्तपदं तृतीयावर्णात् इत्यर्थः। मारल्लादयः स्त्रियां भवंति। इयं सास्ना यं
गलकंबलः। वीथी गृहावयवः। नीवी मूलधनं। भेरी वाद्यविशेषः। इयं मंजूषा काष्ठमयी। भंड्रा रोहस्तमुद्रकौ च

पुंजाद्रिकोणकरीषकषायतल्लपिण्याकाः। विग्रहदर्भकाः पुंसि पत्तनं तथापानानां नपुंसकतादि
स्त्रियां स्त्रियां सास्नावीथीनीवीभेरीमंजूषापरिघाः सर्वा। तूलाकूपपताकाख्यापताकावपः
सकाः किन्तु सारसिराधारानेमिभुवां। वत्वरपुंगलं खलबिलबीजधिषणार्गलांतरस्थानांवि नपुंस
कर्दपत्तपिष्टपल्लसराः॥

खारघर्णा अद्रि धातु महीपरिवर्ता जनसमूहः। गुहा कंदरा पर्वतस्य। एते स्त्रियां भवंति। इयं क्लानपिपासा सा रूपा द्या
पताका चिह्नं। अपामार्गः औषधिविशेषः। छत्तिः काकिणी। पणचतुर्थभागः। एलाकटु द्रव्यं। प्रतिसीरा जवनिका। धारा प्रप
तनं। नेमिः चक्रधारा। एतेषां नपुंसकता भवति। इयं त्वरं चत्वरं पथं पुंगलं युग्मं खलं धान्यादेः। बिलं वक्षः खोलं खेर
भगर्भाण्डं धिषणं गृहं अर्गलं द्वारदवपिधानं अंतरं छिद्रं तालकं क्षुरः। पत्रपिष्टकं तपेपकं मयूरस्य पसमं वपुः कपिष
मारणं॥ १८

त्व२

एतेकूटाः पुंसि भवंति ॥ अर्धर्चादयो वेगः । मंडपो ऽध्वनाथ्यर्धस्कः पापभोगरथानां शंखसुरथकपालशिरोवक्षः । गिरा भ्रातृनंवा गुडः इक्षुविकारः
मणिः रत्नं । मेरुः पर्वतश्चेदुरभिकाः । भूलोकाभ्यां दीक्षुमाधरः स्तुमाकारान्यातशृंगवर्जितानि पुंसि नपुंसके भवंति ॥ इदंकुमं
कुमालं । आकाशं नभः व्रतं नियमः शृंगविकारो पर्वतस्पर्वाः । अर्धर्मं च । स्थूलः राशिः । अलकुकः पादांगुलनडुः धपं । कार्पासः सूत्रा
पक्व रतां स्वयं वेरविः । कर्पासकः कंचुकः सारथिः खलतिरंगः । कोमुलः । अलकाकारखनासमुद्गौ केशौ संपुटको । राटकः कपर्दः व
रसमं मंडपनं रनरककपालगुडमर्शरीमेकूददुरखगुभूलघुभाकारान्यातशृंगवर्जिताः पुंसि मंवध्वा ॥ स्थूलालस्तकं
कर्पासस्तुल्पासरसारथितरंगालकसमुद्गवराटकनूपुरकंकणायुता अपुंसिा सेः पायुधमंगलनगामेस्तुसहरि
तालविंबखुकुरकुमालानिविद्धितृतीयप्रकृतोपुंसेवसथः तथाऔशीरः दर्पणा मृदंगजठराः पुस्तकाः कंलपाः शूकंत
माषाः ॥ ॥
कः नूपुरस्पादाभरणं कंकणाः हस्तालंकारः एतानि तृतीयप्रकृतो नपुंसके ॥ अथि इदं से पर्वतं । आयुधं शस्त्रं । मंगलं प्रशस्तं । नगरं
पुरं वृक्षः पुष्पफलवृक्षः । हरितालं प्रसिद्धमेवौ विंबप्रतिविंबं मुकुटं शिरोभूषणं कुंडलं कलिका । इमो पुल्लिंगौ स्यातां ।
अर्धर्चस्तथा ॥ अयं तु औशीरः एते पुल्लिंगा भवंति । दर्पणः आदर्शः कुंडलिकालिकी मृदंगो मुरजः जठरः कुक्षिः
कुंतः प्रासः कुलपावकः कालशिशयथा धूमोऽग्निसंभवः ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री २ ॥ ॥ श्री ॥

लिं॰ वृ॰

११ श्रोता द्वयपुंसि भवंति॥ अयं पवातः हंसः छंदः सरः दंडः आढ्या ल्गुडश्चैव कुथः स्वतिरः कदा स्रोपां महर्षिः संग्रामयुद्धौ विटपोल
लो गुल्मप्रादिः ग्रामाद्यपद्भिःपंभवंति॥ इयं ग्राम कुक्षिः केनाकालिः वेमायन्नः पुंसि॰ अयं वेमा तंतुवायः॥ भेक्षु कुणपा कौस
तकपारं दंपेश्च पक्षे नपुंसि भवंति॥ अयं केदार पर्वतपस्पर्थः मघातः आर्थानासि कार्णवावेणुः रेणुः पांशुः वे
नः केतुः एते द्वि पांभवंति॥ हेलनः अनादरः कांचीमेखला॰ लालोस्त्रे प्रक्रियारः पुधासेना ध्रुवली का शस्त्रनालत्या
स्यः स्त्रिपांभवंति॰ नघ्रश्री इयं हा श्रीरपत्वयः ग्लानिस्थाकिवार्ष पुष्करिणी विपदि॰ क्रयविक्रयभूमिः वाटी वसु भा

शान्त्रह्र दर्भकुशकटाक्षसंग्रामभित्तिपांपुंस्युक्ताः धामोक्तिपं गृहदिनवेलाविभपुंसि कुणपकूर्चवि॥ कंदरयूथश्वाभा
जवंदरस्य धसाः श्रेवं हेला कांची लाला वीला लालापुधा ग्रवेणी वा स्त्रियां॥ हानि ग्लानिवापी विपति ध्याशुद्धरायाम
संवाहा पुंस्याश्रयक्षा स्त्रियांलीनिबुभृंखलांविद्धि॥ धमसंभ्रमं सृपभूकपी काकाद्य पुंस्युक्ताः॥ वल्कलकुंडलहिम
विद्धरवलीनकपुद्यु ग्रसकलानिलीरोद्ध खलकय वा निवेवधियाहितस्त्रानी॥ ॥

गादिकृत्संवाहः पत्रुनांवलपरीक्षा ग्रामीनींनां भक्षग्रस्थापनं वा॰ श्रामंशः पुंसि स्पाद्वयं पद्मकरः भृंखलांविद्धि पुंलिंगेषु विद्धि त्रा
नीहि इयं भृंखला॰ अयं भृंखलः इदं भृंखलं सेतु त्रिलिंगाः भवंति॰ अयं वमासः सोमपानं अयं स्तंभः निदाघमीक्षः पशुर्गवा
दिः भृंकाधान्यादीनां पिष्टकः पिष्टलकं तपरिमाण द्रव्यं॰ एतानि तत्प्रकृतान पुंसके भवंति वल्कलं वृक्षत्वक् कुंडलं कर्णाभू रामः
भूषणं हिमं तुहिनं वेडं ग्रंथकः खलीनं करिका खलुक्रद्दय स्पष्टु स्नंगापत्रधानं शाकलं खंडः तीरं नदी कूलं पुरस्वलं धान्यक्षो ११
भवनं कवच सन्नाहो॰ ॥

लक्ष्म्यादयः स्त्रियां भवंति। इयं लक्ष्मीः श्रीः मणिः शिला धातुः स्वर्णं संपुट पानपात्रं वल्लभी पादुका स्थाल्या आदयः पुंसि भवंति। अयं स्थाणुः शिवः कालः श्च
रोवेगः एते पुंसि भवंति। अयं केदारः क्षेत्रखंडः इक्षुविकारः मुशलो धान्यमर्दनः कपाटः द्वारपिधानं एते मंडलादयो नपुंसके भवंति
इदं मंडलं सूर्यस्य किंसरं किंजल्कं भांडं उपकरणं उत्तरीयं प्रावरणं सोपानं अधिरोहणं कमलं पापं अयं पापमेवेत्याद्य
द्वंद्वः शब्दा नपुंसके इत्यादि मंडलं भवा अनुपसर्गो निश्चयः पुंसि कुटुंब गोत्रवर्गः। पुलिनं द्वीपस्थाल्यादीनां स्त्रीत्वं भवति। इयं स्थाली

लक्ष्मीमणिः शिलापानपात्री स्त्रियां स्थाणुज्वराः पुंसि केदारखंडमुशलाः पुंसि नित्यं कपाटाः स्युः। मंडकेशरभांडोत्तरीयसोपानकुल्मा
ष्वाद्यानि धृतं नपुंसके कुटुंबपुलिनस्थली समाजरणावज्रीं क्लिष्टल्पाश्च वीरशिशुयाः पुंविकद्याश्च रमणश्च्यावल्पाश्चैवड
जानीयात्॥ शिल्पकलाईर्तं सकलमवहृतं पलालक्रकाणि मंदिरं किंचन पुंसकं स्त्रियां मुरा कल्क क्रिमि मुक्तागावर प्रग्रह
होमक्रपिंडजन्मरथतर्थः मंडलकरदुर्दरश्च पुंसि सपथावरी भावा॥ ॥

नीरं धनपात्रं सभागोष्ठी। जरा वृद्धत्वं स्थली निर्जनो देशो वीतरंगा। द्यविः कांतिः किंद्रिः श्रोणिः मंजरी हस्तस्थवल्ली लता। एते शब्दान
पुंसके भवंति। इदं शिल्पमनादि समर्व्वं इदं दृढं रोगविशेषः। इदं धनं भसमूहः सकलं संपूर्णं हतं अक्षतं उपहितमित्यर्थः। पला
लं वृक्षपादीनां कुर्वं कर्म मंदिरं गृहं हरिकायदव्यं मंदुरादयः स्त्रियां भवंति। इयं मंदुरा वाजिशाला स्तंबाह्वाः पुंसि भवंति। अयं कल्कः
सर्षपादीनां क्रिमिः कीटः मुनिः तपस्वी ग्रामारं वायुः स्पर्शस्प्रा घृकारोशिह्व उपरागः पतंग्य हासामन्त्राशुलि क्रथः लापसः
पद्मरागसरफावणे शिरो घातश्च भयप्रयोजनं मेंदोहर्षविकारोकरंडः वक्राादि धरणभाजनं वरंडः कक्षोविश्रमः शाणथ जनपद
२८ २ स्म। कारणं श्रंवरी यो भाष्क्र॥ ॥ श्रीः ॥

लिं० ६
१२

12

॥ ...

एते स्त्रियां भवंति ॥ इयं मथुरा नगरी तनुः शरीरं विषलता श्रुति श्यामा सृती वाणी कर्णी नीवर्मी सेवा सीवनदूर्पी भूर्वा सूरु शिका निरेका पर्वा

पादविकारः शर्करा गुडविकारः तत्र शब्दाः पुंसि स्त्रियां च ॥ कुडः वयाद्रः पाद्रदरणी त्रिक भौ तालिंगत्रय अभीत्वयः शब्दाः

लिंगा इयं वल्लुरा अयं वल्लुरः इदं वल्लुरी कुतप्रभास विषाणः विषाणी पल्वलं पल्वले पल्वलं ॥ कंदरः कंदरी अपि अयं कंदरः

यं कंदरः इदं कंदरी एतानि पुंसकानि लिंगानि जानीहि ॥ हंसकट जानीहि इदं मुद्गी रवी रणाकंद ॥ कुव हलकोदह लं केशराक

मुद भाजले इदं समूहः ॥ एते स्त्रियां भवंति ॥ इयं यूकाम सकूकामि कूष्मा सुशूल युक्त दध्यका स्त्रीवाक्तिः सामर्थ्य अत्र विधिर्वा

धिद मनी वल्ली दीपिस प्रकुर्दरुवि विसर्पः पुष्पर वेणा बालेत शब्दाः पुंसि भवंति अर्यबाल्मीकि चरपि मकुटस्य अयमधरा

मधुरतनुविषखला भारती वल्ली च यूवीदय वायूनिर्णिकाता शर्करा स्त्रियां तर्कस्य वल्लूर विषाणाद्याः त्रिक भवंति

पल्वलं तृतीयं भवेत् ॥ सवारी वीरकुलहलवारायवृंदानि नपुंसकानि जानीहि ॥ पूकोल्का शालरा यधिवासि भूकुट

पस्त्रियां मुरितवल्मीकि वराणि पृहकूहसुलकाः पुंसि कुंभ वाकम्रतर लतूर्य गदानि सर्पनपुंसकं विद्धि पुंसि

गवाक्षं मूलगोयं श्यामा स्त्रियां तु धुंडी भांडी ववक्षणप्रकोष्ठ भ भाग्य सहनिपातोपसर्गश्च ॥ ॥

हनिर्ह्वरः चंद्रमा हिकाक्रूरः समूहः पुलकोवन कुंभा यत्र एतान् शब्दान् नपुंसके विद्धि गवाक्ष गात्र कापुल्लिंगः इदं केसूरं बाहु

भक्षणे तैरलमलंकारः ॥ तत्र पूर्वादि त्रि अंगदं वा युभूषणं अर्थगवाक्षे वातायनं अपशब्दोपपदे अंगचार्द जानघोपदेशवाक्

वद्विंगा भवति स्त्र यम भागे नेत्र भागः अयं जनपदः अंगसमूहः इमानि पताका पृथ्वादि योरमा निर्व्यारिमं मनस्विलिवर्ग

मानवरी ति हिनो दरः इच्छा हलाद कल्पा र्गलिनर फः प्रतिमा परिमालधिमा रुद्रिमाड़ स्पयमारसः एते शब्दाः पुंसि भवंति अयं

१२

लिं॰ वृ॰
२८
13

एते प्रत्ययाः भावकर्मविहिताः नित्यं नपुंसके भवन्ति। आरण्यं धौम्यं प्रत्ययान्तं पत्नी हि पत्नी इति प्रवादः आद्विहायनस्य भावः कर्म वा हायनं यौवनं वा अन्यं तपस्विनी इति प्रत्ययो क्रमे
नयति प्रकृति कृष्णावः आधिवंशात् तत्रल पुष्पवद् इति घृष्टा भवति कर्म वा माधव्यं लाघवं आर्यवं प्रत्ययस्याप्रयोगः कोहतिवकेयं च गोवत्रा इति ध्यानको
दर्मा आग्नेयं गान्धर्वं भावयोः दर्शनात् आंभोगं कृष्णा आत्मा आत्मसख्यं प्रति पत्यपः सखा शिखा भवा सरव सेन च आतत्वा नाम यान्तिय प्रत्यय
तेन चौरस्य भावः कर्म वा चौर्यस्य भावः कर्म वा स्तेयं तौ च आदि प्रत्ययः इति प्रत्ययेशहितं भावः कर्म वा हार्यं येषां यथा हिवो वा कपत्र पत्नी तपोर्दि
आ कपभेदः कर्म वा कार्येष्यं नाते ये पर्यायाः पुरोहिता आदिभ्यो यत्। बृहस्पतेर्भवति कर्म वा धीहस्थासेना पत्यं वृत्तं याययागादरूपात् भा
गुरु रसीयस्य भावः कर्म वा रामणीयकं हृदयम् नो ता इभ्यः प्राप्तिश्च कुलानि वर्णकं परिव्राजकं मनाता इभ्यः मनोज्ञयेत् रूपकं आहो
सूरनरापद्यादक कर्मयादि भावकर्मणाद्य तेतदंतानां नित्यं नपुंसकत्वं जाती क्रियावत् शृंगो न वा पुंसि स्त्रीक्रियानपुंसके पूर्ववोकवं
लंती भरमुकुलैकुटंदान पुंसि भरु स्त्री आकारे कारांत स्थावरं जंगमं अभि स्त्रियां भवे त्विन्द्रियं च कारान्तं विशेषणं
योनपुंसि स्त्रियां वा ॥ ॥
रूपकमित्यादि ढकारांतो वपुंसि भवत नपुंसके चा प्रत्ययः स्त्रीधर्मा पुंसंकलं सदनीरजावी अत्पाद स्त्रीलिङ्गो भवति इयं कमा
मृषुः मृणं नपुंसकं स्त्रमणस्तु इति शब्दाः पुंसि भवन्ति अर्थं कुलः अनुकुलंतो भरः शरः प्रहरणं च मुकुलं कुडलं कुटकोपा
ताभस्त्रायाद स्त्रियां भवति स्त्रैभस्त्रा आकारान्तं स्थावरं जंगमं च यत्रातत्सर्वं स्त्री लिङ्गं भवति आकारं यथा शाखापमुना आकारान्तं
यथा सरस्वती योनी। आकारान्तं जंगमं यथा यथा हस्तायनदत्ता वला कामा सिका इकारांतं जंगमं यथा कुमारी ब्राह्मणी हंसिनी
अर्थं कन्यापुम्भमः अर्थं पानीयं स्थावरं स्त्रीलिङ्गं भवति यंतेः कांकेः जंगममपि स्थेयं स्त्रियां वा विद्वति किंचक रामः
राज्ञः बाल्यहृदयं अनुक्रान्ताः राघवः लोकनेत्रयामः ॥ ॥ इत्याचार्यवररुचिना कृतं लिङ्गवृत्तिः समाप्ता ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ १३

लिंगवृत्ति व्याकरणं

४६